

**ՊԱՏԵՐԱԶՄ, ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՐՀԱՆՈՒՄ.
1922Թ. ՅԱԿՈԲ ՔՅՈՒՆՅԼԵՐԻ ԿՈՂՄԻՅ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԻ ՏԱՐՀԱՆՈՒՄՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ**

Գոհար Խանումյան

1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հազարավոր հայ երեխաներ որբացան և դավանափոխ եղան: Նրանց մեծ մասը հարազատների կորստից հետո հայտնվեց անմարդկային պայմաններում՝ զրկվելով կենցաղային ամենատարրական պայմաններից: Որբերից շատերը մահացան սովից և այդ տարիներին մոլեգնող տարբեր համաճարակներից: 1918թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուղրոսի զինադադարից անմիջապես հետո հայ որբերին վերահաս կորստից փրկելու համար գործուն աշխատանքներ իրականացրին հայկական միությունները (Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն (ՀԲԸՄ), Ազգային խնամատարություն), հայոց եկեղեցին (Ազգային առաջնորդարաններ), անհատները՝ հատկապես Հայկական լեգեոնի և հայկական կամավորական զնդերի զինվորականները, օտարերկրյա նպաստամատույց կազմակերպությունները (Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտե, Լոնդոնի քաղաքագլխի ֆոնդ, Դանիացի տիկնանց միություն, ռուսական Կարմիր խաչ, Ռուսաստանի քաղաքների միություն և այլն), ինչպես նաև միջազգային կազմակերպությունները (Կարմիր խաչ, Ազգերի լիգա):

Հայ որբերին հավաքագրում էին Օսմանյան կայսրության տարբեր հատվածներից, սիրիական անապատներից, Անդրկովկասից, մահմեդական ընտանիքներից, ազատագրում թուրքական պետական որբանոցներից: Որբահավաք աշխատանքների շնորհիվ 1918-21թթ. ընթացքում հավաքագրվեց ավելի քան 77 000 հայ երեխա¹, որոնք տեղաբաշխվեցին Թուրքիայի, Կովկասի, Միջին Արևելքի հայկական և օտարերկրյա նպաստամատույց կազմակերպությունների, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվող պետական որբանոցներում:

Փոքր Ասիայում քեմալական (ազգայնական) շարժման ծավալմանը զուգընթաց՝ 1921-22թթ. Օսմանյան կայսրության որբանոցներում ապաստանած հայ երեխաների համար ստեղծվեց վտանգավոր իրավիճակ: Այն ավելի սրվեց Կիլիկիայում քեմալականների կողմից իրագործված հայկական կոտորածներից հետո, որի հետևանքով հազարավոր կիլիկիահայեր Այնթափից, Մարաշից, Հաճընից, Մերսինից և այլ վայրերից ստիպված էին լքել իրենց հայրենի բնակավայրերը: 1921թ. վերջին՝ կիլիկիահայերի զանգվածային գաղթի ընթացքում, շուրջ 7 500 հայ որբ Կիլիկիայից տեղափոխվեց Հալեպ, Բեյրութ, Դամասկոս և Ալեքսանդրեթ, որոնց մեծ մասը հայտնվեց Ազգային խնամատարության և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության խնամակալության տակ²: Փաստորեն, հայ որբերը երկրորդ անգամ էին տարահանվում Կիլիկիայից: Այս կապակցությամբ Հայոց ցեղասպանության վերապրող Հմայակ Գրանյանը³ գրում է. «Դեկտեմբերի 31-ի [1921թ.-Գ.Խ.] առաւօտ, Միքայել Նաթանեանի հետ, Սիսուան եւ Քէլէկեան որբանոցներու բանալիները, կահ-կարասիներու ցուցակները եւ զոյգ շէնքերու ֆիզիքական նկարագրութիւնը ... տարիներ ֆրանսացի կառավարիչ՝ գնդապետ Քլեմանին յանձնեցինք եւ արցունքոտ աչքերով վերադարձանք որբերուն, առաջնորդելու համար երկաթուղագծին կայարանը եւ անկէ՝ Իսկենտերուն, վերջին անգամ ալ, մօտ հազար բերնով, երգելով:

¹ Տե՛ս Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1975, էջ 252:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Հմայակ Գրանեան - ՀԲԸՄ Տյորթ-Յոլի Սիսուան որբանոցի տեսուչ:

Ցանկամ տեսնել, զիմ Կիլիկիա...

Աշխարհ որ ինձ ետուր արեւ»⁴:

Կիլիկիայի՝ Մերսինի և Տյորք-Յոլի, երեք որբանոցներից տարհանված հայ որբերի համար 1922թ. սկզբին ՀԲԸ միության Բեյրութի մասնաճյուղի ջանքերով վերակազմավորվեց Քելեկյան-Սիսուան որբանոցը⁵:

Հայ երեխաներին Կիլիկիայից տարհանել է նաև դանիացի միսիոներուհի Մարիա Յակոբսենը⁶, ով 1922թ. հունվարին Քարեն Մարի Պետերսոնի հետ հայ որբերի մի մեծ խումբ փոխադրեց Բեյրութ: 1922թ. հուլիսին Կիլիկիայից տարհանված 208 որբերի հետ նա հաստատվեց Բիբլոս և Բեյրութ քաղաքների միջև գտնվող Զուբ Միքայիլ բնակավայրում, որտեղից հետագայում նրանց տեղափոխեցին Սայդա: Այս որբանոցում խնամք և հոգածություն էին ստանում ամենափոքրիկ հայ որբերը⁷:

1915-23թթ. երիտթուրքերի և քեմալականների կողմից իրագործված հայկական կոտորածների հետևանքով որբացած հազարավոր հայ երեխաների սպառնում էր ֆիզիկական ոչնչացման վտանգ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում: Այս մտահոգությամբ պայմանավորված՝ 1922թ. փետրվարի 7-ին Հալեպում կայացավ Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի աշխատակիցների և Սահակ Բ կաթողիկոսի⁸ կողմից վավերացված հայկական պատվիրակության (Ազգային միության, Քաղաքական ժողովի ներկայացուցիչների, Մարաշի և Այնթափի որբանոցների հոգաբարձուների) ժողովը՝ Առաջնորդական փոխանորդ Հարություն քահանա Եսայանի նախագահությամբ⁹: Ժողովում քննարկվեց Թուրքիայում ստեղծված քաղաքական նոր իրավիճակը, և որոշվեց Թուրքիայի հարավային և հարավարևելյան շրջանների որբանոցներում ապաստանած հայ որբերին տեղափոխել Սիրիա և Լիբանան, իսկ հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան շրջանների որբացած հայ երեխաներին՝ Հունաստան և Կովկաս¹⁰: Թուրքիայի ներքին կենտրոնական շրջանների՝ Կեսարիա, Կոնիա, Մերաստիա, ինչպես նաև հյուսիսային շրջանների՝ Տրապիզոն, Սամսուն, քրիստոնյա որբերը՝ հայ և հույն ծնողազուրկ երեխաները, Ամերիկյան նպաստամատույցի որոշմամբ ցամաքային ճանապարհով փոխադրվեցին Կ.Պոլիս, իսկ այնտեղից՝ նավով Հունաստան և տեղաբաշխվեցին 13 որբանոցներում: Քայքայվող Օսմանյան կայսրության մյուս շրջաններից՝ Թրակիայից, որբերը տեղափոխվեցին Ռումինիա և Բուլղարիա, իսկ Իզմիրից և Բուսայից Մարիցա գետով՝ Հունաստան¹¹:

Հալեպում կայացած ժողովի մասնակիցները քննարկեցին և որոշեցին, որ «լավ է թրքական իշխանութեանց տակ գտնուած որբանոցները փոխադրել, անոնց տեղը պահելով

⁴ Մեջբերված է ըստ՝ Մելքոնյան Է., *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության պատմություն*, «Մուղնի» հրատարակչություն, Երևան, 2005, էջ 107-108:

⁵ Նույն տեղում, էջ 109:

⁶ Մարիա Յակոբսեն (1882-1960). դանիացի միսիոներուհի, Հայոց ցեղասպանության ականատես: 1906-ից՝ սկանդինավյան «Կանանց առաքելության աշխատողներ» կազմակերպության անդամ: 1919-22թթ. Օսմանյան կայսրության տարբեր հատվածներից հավաքագրել է շուրջ 3600 հայ որբերի: 1928-60թթ.՝ Զբեյլի «Թռչնոց բույն» որբանոցի տնօրեն:

⁷ Տե՛ս <http://www.genocide-museum.am/arm/29.03.2013.php>:

⁸ Սահակ Բ Խապայան-Կիլիկիայի Հայոց կաթողիկոս 1902-1939թթ.: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ երիտթուրքական իշխանությունների կողմից արքայազն է հռոմեացի (1916), ապա՝ Դամասկոս (1917): Զինադադարից հետո վերադարձել է Ադանա (1919), 1921-ին Կիլիկիայի հայության հետ բռնագաղթել է Սիրիա: 1930-ից հաստատվել է Անթիլիասում (տես Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 10, Երևան, 1984, էջ 135):

⁹ Տե՛ս Եղիայեան Բ., *նշվ. աշխ.*, էջ 253:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 254:

¹¹ Տե՛ս Ազատեան Լ., *Հայ որբերը Մեծ եղեռնի*, Լոս Անճելլոս, 1995, էջ 39:

տեսակ մը միսիոնարական կազմակերպություններ, որոնք պիտի ծառայեն շրջաններու մէջ գտնուած որբերը հաւաքելու և պատսպարելու, զանոնք նկատելով իբր Բըլիֆի [*Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտե-Գ.Խ.*] սաները: Որբանոցներուն կապուած պաշտօնեաներն ու գործատուներն ալ պէտք է փոխադրել որբերուն հետ. եւ պէտք է ձեպել-Լիբանան հիմնուելիք որբանոցներուն մէջ տալ հայկական դաստիարակություն»¹²:

Այսպիսով, ելնելով Թուրքիայում ստեղծված քաղաքական լարված իրավիճակից, ինչպես նաև հատկապես հայ որբերի կյանքին սպառնացող հնարավոր վտանգից, հայ հասարակական գործիչներն ու հոգևոր ներկայացուցիչները և Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն, որի աշխատակիցների որբահավաք աշխատանքների արդյունքում 1918-1921թթ. հավաքագրվել էր 132 000¹³ հայ, հույն և ասորի որբ¹⁴, օրհասական համարեցին կայսրության տարածքի որբանոցներում ապաստանած քրիստոնյա որբերին տարհանել երեք հիմնական ուղղություններով.

1. Բալկաններ՝ Ռումինիա, Բուլղարիա, Հունաստան,
2. Կովկաս,
3. Միջին Արևելք՝ Սիրիա և Լիբանան:

Թուրքիայից որբերի *էվակուացիան* ապահովելու էր երեխաների հետագա ֆիզիկական անվտանգության, կեցության և ազգային դաստիարակության հարցը: Ըստ էության տարհանվում էին այն որբերը, որոնց զինադադարից հետո Կարմիր խաչի, Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի աշխատակիցները և հայ եկեղեցու ու հայկական բարեգործական կազմակերպությունների կողմից ֆինանսավորվող հայ որբահավաքները հավաքագրել էին անմարդաբնակ վայրերից (անապատներից, անտառներից), փողոցներից, որտեղ նրանք զբաղվում էին մուրացկանությամբ, մահմեդական ընտանիքներից և թուրքական պետական որբանոցներից: Հայ որբերի դուրսբերումը Թուրքիայից իրականացվելու էր Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի ֆինանսական օժանդակության շնորհիվ: Իր հուշերում շվեյցարացի միսիոներ Յա. Քյունցլերը¹⁵ գրում է. «Ամերիկացիները 1919 թվին ողջ Թուրքիայում աքսորի ժամանակ թուրքական, քրդական և արաբական տներ տարվա՞ծ ավելի քան տաս հազար որբ երեխաներ էին հավաքել, որոնք աքսորի ժամանակ տարվել էին թուրքերի, քրդերի և արաբների տները: Քանի որ շարունակ ուժեղացող քեմալական

¹² Եղիայեան Բ., *նշվ. աշխ.*, էջ 254:

¹³ Sten Barton, J., *Story of Near East Relief (1915-1930) in interpretation*, New York, 1930, p. 211:

¹⁴ Հավաքագրված 132 000 որբերի մեջ հայ երեխաների թիվը կազմում էր 65-70 000 (տես Եղիայեան Բ., *նշվ. աշխ.*, էջ 251):

¹⁵ Յակոբ Քյունցլեր (1871-1949). շվեյցարացի բուժակ, հայասեր, Հայոց ցեղասպանության ակադեմիայի: Պատանեկության տարիներին եղել է հյուսն, ապա Բագելում ստացել է բժշկի օգնականի և հիվանդապահի մասնագիտություն: 1899թ. Յոհաննես Լեփսիուսի «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կազմակերպության հրավերով մեկնում է Ուրֆա և նշանակվում այդ կազմակերպության որբանոցային հաստատությանը կից ստեղծված հիվանդանոցի և կլինիկայի բժշկի՝ Հեման Խրիստի օգնական: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Յ. Քյունցլերը՝ իբրև չեզոք երկրի՝ Շվեյցարիայի քաղաքացի, հնարավորություն ունեցավ մնալու Ուրֆայում և դարձավ տեղի հայության հերոսական ինքնապաշտպանության ու թուրքական բանակի կողմից իրականացված դաժան կոտորածների ակադեմիայի: Ջինադադարից հետո Քյունցլերն իր կնոջ՝ Էլիզաբեթի հետ միասին ազատեց մահմեդականների տներում բռնի պահվող բազմաթիվ հայ կանանց և երեխաների: 1923թ. նա ստանձնեց Ղազիր որբանոցի ղեկավարումը, որտեղ ապաստանել էին 1400 հայ որբուհիներ: 1928թ. Քյունցլերը Հայ օգնության շվեյցարական ընկերության աջակցությամբ Ղազիրում 50 կույր որբերի համար հիմնեց առանձին կացարան: 1947թ. ստացել է Բագելի համալսարանի պատվավոր դոկտորի կոչում (տես Կյունցլեր, Յ., *Արյան և արցունքների երկրում. իրադարձությունները Միջագետքում Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ (1914-1918)*, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2011, էջ 10-15):

կառավարությունը ամերիկացիների համար շատ տեղերում ամենուր դժվարություններ էր հարուցում, նրանց վերահսկում էր, նրանցից օգնություն էր պահանջում նաև մուսուլման որբերին օժանդակելու համար, որոնք Թուրքիայում ևս մեծ քանակությամբ կային, մինչդեռ նրանց համար հատկացվող գումարներն այլևս հնարավոր չէր լինում վերահսկել, «Օգնության...» ընկերությունը *[Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտե-Գ.Խ.]* որոշեց իր հայ որբերին մի ոչ թուրքական երկիր տեղափոխել: Այդ ժամանակ հարավարևելյան Անատոլիայի համար, որպես հանգրվան ընտրվեց Լիբանանը»¹⁶:

Ի դեպ, պահպանվել է 33 վայրկյան տևողությամբ եզակի տեսաժապավեն, որտեղ ցուցադրվում է Օսմանյան կայսրությունից հայ որբերի էվակուացիան¹⁷:

Հայ երեխաների տարահանման դրվագներից է նաև 1921թ. դեկտեմբերին Բասրայի նահանգի Նահր էլ Օման ավանի հայկական գաղթականներից¹⁸ 816 հայ որբ¹⁹ նավով փոխադրվեցին Երուսաղեմ (փետրվար, 1922թ.), որտեղ նրանց դիմավորեցին Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյանը, ազգային գործիչներ և մեծ թվով տեղացի հայեր²⁰:

1922թ. Օսմանյան կայսրությունից տարահանվեցին ոչ միայն հայ, այլև մեծ թվով հույն որբեր, որոնք նույնպես գտնվում էին Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի խնամակալության տակ: Շուրջ 5 000 հույն, նաև հայ որբեր Ջմյուռնիայի աղետի ժամանակ տարահանվեցին Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի աշխատակից Սառա Քորնինգի ջանքերով (սեպտեմբեր, 1922թ.)²¹:

Թուրքիայի հարավային և հարավարևելյան շրջաններից (Ուրֆայի շրջակայքից, Մարդինից, Խարբեռլից, Ալնից և Մալաթիայից) հայ որբերի տարահանման պատասխանատուներ նշանակվեցին Յակոբ Քյունցլերը և նրա կինը՝ Էլիզաբեթը, ովքեր 1922թ.-ից աշխատում էին Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի Ուրֆայի մասնաճյուղում և զբաղվում այդ կազմակերպության կողմից հավաքված հայ որբերի խնամքով²²: Նրանց թեկնածության ընտրությունը պայմանավորված էր վերջիններիս՝ տարածքի և թուրքերենի փայլուն իմացությամբ: Այս կապակցությամբ Քյունցլերը նշում է. «Քանի որ ես և իմ կինը մեր լեզվական գիտելիքների և տեղանքի ճանաչողության պատճառով այդ աշխատանքի համար ավելի նպատակահարմար էինք, քան որևէ մեկը ամերիկյան «Օգնության...» *[Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտե-Գ.Խ.]* աշխատակիցներից, որոնց մեծ մասը կարճ ժամանակով էին եղել երկրում, մեզ երկուսիս

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 130:

¹⁷ ՀՅԹԻ գիտական ֆոնդեր, Բ-4, ֆի 367:

¹⁸ 1921թ. վերջին Միջագետքի բրիտանական իշխանությունները փակեցին Բասրայի նահանգի Նահր էլ Օման ավանի հայկական գաղթականը, որի հետևանքով դժվարին կացության մեջ հայտնվեց այստեղ ապաստանած շուրջ 3 000 հայ գաղթական: Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչների հետ ունեցած բանակցությունների արդյունքում որոշվեց Միջագետքի հայ տարագիրներին նավով տեղափոխել Պոլիս-Բաթում, այնտեղից՝ Հայաստան: Վերջիններիս մեջ մեծ թիվ էին կազմում գաղթականի հայ որբերը: Հայ ազգային և հասարակական գործիչների պահանջով որոշվեց Նահր էլ Օմանի հայ որբերին տեղափոխել Երուսաղեմ: Նրանց փոխադրման դժվարին գործը ստանձնեց ՀԲԸ միությունը: Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մելքոնյան Է., Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության պատմություն, «Մուղնի» հրատարակչություն, Երևան, 2005, էջ 116-118: Մելիքսեթյան Հ., *Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը*, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1985, էջ 74-85:

¹⁹ Երուսաղեմ տեղափոխված 816 հայ որբերից 582-ը Վանից էին, 103-ը՝ Էրզրումից:

²⁰ Մելքոնյան Է., *նշվ. աշխ.*, էջ 108:

²¹ Տես <http://www.genocide-museum.am/arm/05.10.2012.php>, 10.10.2013:

²² Տես Կյունցլեր Յ., *նշվ. աշխ.*, էջ 12:

հանձնարարվեց Ուրֆայի շրջակայքից, Մարդինից, Դիարբեքիից, Խարբեքիից, Ակնից, Արաբկիրից և Մալաթիայից շուրջ 8000 երեխաների տեղափոխման գործը, մի աշխատանք, որը մեզ այնքան մեծ ուրախություն պատճառեց, որ մենք մեր կյանքի այս հատվածը կարող ենք լավագույններից մեկը համարել»²³:

Բացի այդ տարածքի մահմեդական բնակչությունը ճանաչում էր Յ. Քյունցլերին, ինչի շնորհիվ կանխվեցին որբերի քարավանի թալանը, կոտորածը: Հարկ է նշել, որ Քյունցլերի անձնական հեղինակության շնորհիվ ապահովվեց երեխաների ֆիզիկական անվտանգությունը նրանց տարահանման ժամանակ:

Որբանոցներում ապաստանած հազարավոր երեխաներին հարյուրավոր կիլոմետրեր տեղափոխելը լուրջ խնդիրներ էր հարուցում, ուստի որոշվեց շուրջ 8000 որբերի տարահանումն իրականացնել փուլ առ փուլ՝ նրանց բաժանելով խմբերի:

Ինչպես իր հուշերում վկայում է Յա. Քյունցլերի դուստրը՝ Իդա Ալամեդդինը, հայրը ծրագրել էր հայ երեխաներին Թուրքիայից դուրս բերել դեռ 1915թ., երբ նա դարձավ Ուրֆայի հայության սարսափելի կոտորածների ականատես, սակայն այդ ցանկությունը կարողացավ իրագործել միայն 1922թ.²⁴:

Երեխաների տեղափոխությունը մեծ ցնծություն առաջացրեց որբերի շրջանում, «քանի որ ինչ հաճությամբ պիտի հեռանային նրանք մի երկրից, ուր մահուան և կործանումի վտանգը կար շարունակ»²⁵: Յուրաքանչյուր քարավանի մեկնումը վերածվում էր մի զվարճալի հանդիսության: Երեխաներն իրենց քարավանի ավանակներին զարդարում էին դրոշակներով և զանգակներով, իսկ նրանց ճանապարհող մահմեդական կանայք իրենց սովորության համաձայն, մեկնող երեխաների հետևից բացականչում էին՝ «լի-լի-լի-լի»: Իր հուշերում Քյունցլերը վկայում է, որ «լի-լի-լի-լի»-ն ոչ միայն ուրախության բարձրակոչ էր, այլև՝ ռազմակոչ, քանի որ «նրանք [մահմեդական կանայք-Գ.Խ.] այդ «լի-լի-լի-լի»-ն էին աղաղակել նույն այդ երեխաների ծնողների յետևից, երբ նրանց տանում էին ջարդելու»²⁶:

Առաջին տարահանումն իրականացվեց 1922թ. մարտի վերջին Ուրֆայից²⁷: Երբեմնի հայաշատ քաղաքում և նրա շրջակայքի որբանոցներում ապաստանել էին մոտ հազարի հասնող հայ որբեր, որոնք բերվել էին ինչպես Ուրֆայից և նրա հարակից շրջաններից, այնպես էլ կայսրության ամենահեռավոր բնակավայրերից: Այդ երեխաներից կազմված առաջին խումբը՝ մոտավորապես 130 հայ որբ, Յա. Քյունցլերի առաջնորդությամբ 10 օր հետիոտն անցավ Ուրֆայից մինչև Հալեպ՝ մոտ 90 կմ ճանապարհ: Որբերի տարահանման գործողությունը Յա. Քյունցլերը ներկայացրել է իր «Երեսուն տարի ծառայությունն Արեւելքի մէջ» հուշերում՝ «Որբերի մեծ ելքը երկրից» գլխում²⁸: Ուրֆայի հայկական կոտորածների ականատես շվեյցարացի հայասերը հայ որբերի տարահանումը Թուրքիայից համեմատում էր հրեաների՝ եգիպտական գերությունից ազատագրվելու աստվածաշնչյան դրվագի հետ: Նա գրում է. «Ես հոգեպարար բաականություն էի զգում՝ երեխաների ծիծաղը լսելով և նրանց զուարթ դէմքերը տեսնելով: Նրանք կարծես՝ եգիպտական գերությունից ազատուած՝ Քանանի երկիր էին չում»²⁹:

²³ Կյունցլեր Յ., *նշվ. աշխ.*, էջ 131:

²⁴ Տեն Իտա Ալեմեստին, *Փափա Քյունցլերը և հայերը*, Անթիլիաս, 1999, էջ 135:

²⁵ *Զուիցերացի հայասեր Եագոպ Քյունցլեր. իր հայանպաստ գործունեության 40-ամեակին առթիվ*, տպ. «Ռոթոս», Պէյրուք-Հալեպ, 1946, էջ 91:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 103:

²⁷ Յակոբ Քյունցլերը 1899թ. սկսած, շուրջ 20 տարի որպես բժշկի օգնական, աշխատել է Ուրֆայի հիվանդանոցում:

²⁸ Տեն Զուիցերացի հայասեր Եագոպ Քյունցլեր, *նշվ. աշխ.*, էջ 57:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 91:

Տարհանվող առաջին խմբի երեխաները ստիպված էին հաղթահարել տասնյակ կիլոմետրեր դժվարին ճանապարհ եղանակային անբարենպաստ պայմաններում, ինչի հետևանքով նրանց մեծ մասը վարակվեց այդ ժամանակ տարածված գրիպի համաճարակով: Բացի այդ, նրանք հանդերձավորված չէին ցուրտ եղանակային պայմաններին համապատասխան: Որբերի մեծ մասը տեղափոխման ճանապարհը հաղթահարում էր ոտքով, առավել տկարները և մանկահասակները՝ սայլերով:

Երեխաների առաջին խմբի հետիոտն տեղափոխման դժվարությունները տարհանումը կազմակերպողներին ստիպեցին հաջորդ խմբերի որբերի տեղափոխումն իրականացնել միայն սայլերով և ավանակներով, ինչը հնարավորություն տվեց փոխադրելու միաժամանակ ավելի մեծ խմբով երեխաներ:

Թուրքիայից տարհանվող յուրաքանչյուր երեխայի տվյալներն արձանագրվում էին Քյունցլերի կողմից կազմված ցուցակներում, որոնք ստուգվում էին թուրքական ոստիկանական անցագրակետերում: Ցուցակների մանրակրկիտ ստուգումը թուրքական իշխանությունների կողմից կատարվում էր այն պատճառաբանությամբ, որ զինվորական տարիքի ոչ մի հպատակ իրավունք չունի լքել երկիրը³⁰: Ի. Ալմեդդին այս կապակցությամբ իր հուշերում գրում է. «Մեծ արտագաղթը սկսաւ 1922ի գարնան սկիզբը: Ընդհանուր արտոնութիւնը եկավ Անգարայէն: Բայց իւրաքանչիւր խումբին համար պէտք էր արտոնութիւն առնուէր շրջանային իշխանութիւններէն. եւ որպէսզի ըլլար այդ արտոնութիւնը ստանալ, ցանկերը պէտք է պատրուաստուէին զգուշօրէն, տալով իւրաքանչիւր երեխայի տարիքն ու անունը: Պէշուք գտնուող օգնութեան մարմնի գլխաւորները ի յառաջագունէ կարծած էին, որ երեխաները Ուրֆայէն մինչև Ճարապլուս սահմանային քաղաքը, 90 քիլոմէթր ճամբան, հետիոտն պիտի կտրէին: Ուրկէ ասդին՝ շոգեկառքով, Հալէպէն մինչև Պէշուք: Մօտաւորապէս հազար որբեր կ'ապրէին Ուրֆայի եւ շրջակայքի որբանոցներու և ժամանակաւոր քէմպերու մէջ: Անոնք առաջին մեկնողները պիտի ըլլային»³¹:

Յա. Քյունցլերին այս դժվարին գործում մեծապես օգնում էր նրա կինը՝ Էլիզաբեթը, որը ղեկավարում էր Ուրֆայում ապաստանած հայ որբերի երկրորդ խմբի տարհանումը³²:

Որբերի ամենասովոր խումբը՝ 5000 երեխա, 1922թ. ապրիլին տեղափոխվեց Խարբերդից և հարակից շրջաններից: Որբերի այս մեծաքանակ խմբի տեղափոխման ընթացքում Յակոբ և Էլիզաբեթ Քյունցլերները ծրագրեցին, որ 10-ական հոգուց բաղկացած յուրաքանչյուր խմբի ուղեկցի մեկ չափահաս որբ: Այս կերպ միաժամանակ լուծվում էր երկու խնդիր.

1. Կազմակերպվում էր մանկահասակ որբերի անվտանգ տեղափոխումը ավելի չափահաս որբերի հսկողության ներքո:
2. Իրականացվում էր զինապարտ տարիքի թուրքահպատակ երիտասարդ հայ որբերի դուրսբերումը Թուրքիայից, ինչը, ինչպես արդեն վերը նշվել է, փաստացի հնարավոր չէր տվյալ ժամանակահատվածում:

Այս խմբի երեխաների մեծ մասին սայլերով տեղափոխեցին Խարբերդ-Դիարբեքիր-Ճերապլուս, իսկ մյուսներին՝ ջորիներով, Խարբերդ-Մալաթիա-Ճերապլուս ուղղություններով:

Հայոց ցեղասպանության վերապրող, Խարբերդի ամերիկյան որբանոցի սան Արամ Թորիկյանը, ով Օսմանյան կայսրությունից տարհանված հազարավոր երեխաներից մեկն

³⁰ Իտա Ալեմեստին, նշվ. աշխ., էջ 136:

³¹ Նույն տեղում, էջ 135-136:

³² Տես նույն տեղում, էջ 142:

էր, իր հուշերում գրում է. «1922թ. ամերիկացիները Խարբերդի որբանոցը տեղափոխեցին Հալեպ: Տղաները ձիերով, Մալաթիայի ճանապարհով գնում էին Հալեպ, իսկ աղջիկները՝ կառքերով՝ Տիգրանակերտի ճանապարհով: Մենք՝ տղաներս, դժվարին պայմաններում գնացինք Մալաթիա, դեպի այնտեղից ալ Հալեպ»³³:

Հայ որբերի տեղափոխումը Խարբերդից ուներ իր ն՝ դրական, և՛ բացասական հետևանքները: Բացասական հետևանքներից կարելի է առանձնացնել ստորև նշված խնդիրները.

1. Երեխաների մեծ թվաքանակը դժվարացնում էր Խարբերդից Հալեպ երկարուճիգ՝ 10 օրվա ճանապարհը:

2. Լուրջ խնդիրներ էր հարուցում նաև մեծ թվով երեխաների անվտանգ տեղափոխումը:

Սակայն մյուս հանգամանքը՝ Խարբերդի վիլայեթից երեխաների մեծ խմբերի տեղափոխումը, պայմանավորված էր հետևյալ նկատառումներով. նախ տնտեսվում էին դրամական միջոցները, ապա անցագրակետերում խնայվում էր ահագին ժամանակ: Այս կապակցությամբ Յ. Քյունցլերն իր հուշերում գրում է. «Ինձ համար կարևոր էր որքան կարելի է մեծ խմբեր միանուագ փոխադրել Խարբերդից, որովհետև ստիպուած էի լինում ամեն մի խումբ առանձին ճամբելիս՝ կառավարական պաշտօնեաների իմացնել մեկնումի մասին, որպեսզի նրանք էլ ապա գային ստուգումի: Պէտք էր նրանցից յուրաքանչիւրի յետևիցն երթալ ինքնաշարժով ու բերել մեկնող որբերի կեցած տեղը: Նրանք մէկիկ-մէկիկ գնում էին որբերի դէմքերը: Մեկնողների մէջ չպետք է լինէր զինուորական տարիքի հասած որեւիցէ պատանի: Այս տեսակ մանրակրկիտ ստուգում, սկսուելով առաւօտեան, շատ երկար էր տևում, այնպէս որ մենք հազիւ իրիկունը կարողանում էինք ճամբայ ընկնել: Ապա՝ քաղաքից դուրս էլ, 2-3 ժամ անդին, նորից էր ստուգում կատարվում ոստիկանութեան կողմից, և ես հարկադրուած էի լինում նորից մէկիկ-մէկիկ ժողովել կառավարութեան մարդկանց ու բերել, հարկա՛ դարձեալ ինքնաշարժով»³⁴:

Այսպիսով, 1922թ. սեպտեմբերին հայ որբերի տարահանումը Թուրքիայից ավարտվեց: Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի հատկացրած միջոցներով որբերին տեղափոխելու համար վարձակալվեցին 130 կառք և մոտ 200 գրաստ: Ըստ Յ. Քյունցլերի կազմած վիճակագրության՝ ընդհանուր առմամբ տարահանվեց շուրջ 8000 հայ երեխա, որոնց տեղաբաշխեցին Սիրիայի և Լիբանանի որբանոցներում³⁵: Ի դեպ, տարահանված երեխաների մի սովոր խումբ՝ տարբեր տարիքի շուրջ 1500 հայ աղջիկներ, տեղաբաշխվեցին Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի Ղազիրի որբանոցում, որի ղեկավարությունը ստանձնեց Յա. Քյունցլերը:

Ըստ Զ. Բարտոնի տվյալների՝ 1922-23թթ., Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի գործուն աշխատանքների շնորհիվ, մոտավոր հաշվարկով Թուրքիայից Սիրիա, Լիբանան և Հունաստան էվակուացվեց մոտ 30000 հայ և հույն որբ, որից՝ 12000 հայ երեխա կայսրության միայն հարավային, հարավարևելյան շրջաններից³⁶:

Յա. Քյունցլերի կողմից տարահանված 8000 հայ երեխաները, որոնք ըստ էության փրկվեցին վերահաս ֆիզիկական բնաջնջումից, իրենց հետևում թողնելով պատմական հայրենիքը՝ հայտնվեցին նոր երկրում և բոլորովին նոր միջավայրում՝ ստանալով նոր կյանք սկսելու հնարավորություն:

³³ Շուշանյան Ս., *Հին և Նոր Խարբերդ*, «Արտագերս», 2006, էջ 88:

³⁴ Ջուիցերացի հայասէր Եագոպ Քիւնցլեր, *նշվ. աշխ.*, էջ 103:

³⁵ Սահակ Բ Կաթողիկոսը ամերիկյան Կարմիր խաչին ուղղված նամակի մեջ (21 մայիս, 1923) նշում է, որ հայկական խնամքի տակ եղած որբերի թիվը հասնում է 2250-ի, իսկ ամերիկյանինը՝ 6273: Տե՛ս Շոկիյեան Բ., *նշվ. աշխ.*, էջ 256:

³⁶ Տե՛ս Barton, J., *նշվ. աշխ.*, էջ 148:

**Պատերազմ, ցեղասպանություն և տարհանում.
1922թ. Յակոբ Քյունցլերի կողմից հայ որբերի տարհանումն Օսմանյան
կայսրությունից**

Գոհար Խանումյան

Ամփոփում

Հայոց ցեղասպանության հետևանքով 77 000 հայ որբ հայտնվեց Օսմանյան կայսրության տարբեր որբանոցներում: 1921-1922թթ. Փոքր Ասիայում քեմալականների կողմից քրիստոնյա բնակչության, հատկապես հայ երեխաների ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող վտանգի հետևանքով Օսմանյան կայսրության որբանոցներից տարհանվեց շուրջ 30 000 քրիստոնյա երեխա, որից 8 000 հայ որբ շվեյցարացի միսիոներ, Հայոց ցեղասպանության ականատես Յակոբ Քյունցլերի կողմից Թուրքիայի հարավային և արևելյան շրջաններից տեղափոխվեց Սիրիա և Լիբանան:

Բանալի բառեր` որբեր, որբանոցներ, Օսմանյան կայսրություն, Յակոբ Քյունցլեր, որբերի տարհանում, Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց:

**War, Genocide, Evacuation: The Evacuation of Armenian Orphans from
the Ottoman Empire in 1922 by Jacob Kunzler.**

Gohar Khanumyan

Summary

As a result of the Armenian Genocide 77 000 Armenian orphans were placed in different orphanages of the Ottoman Empire. In 1921-1922, because of the threat of extermination of the remaining Christian population in the Ottoman Empire, especially children, by the Kemalist forces, 30 000 Christian orphans were evacuated. Among them 8 000 Armenian orphans were evacuated to Syria and Lebanon by the efforts of the Swiss missionary Jakob Kunzler.

Keywords: Orphans, orphanages, Ottoman Empire, Jacob Kunzler, evacuation orphans of American Near East Relief Committee.

Война, геноцид, эвакуация:

**эвакуация армянских сирот из Османской империи в 1922 году усилиями Якоба
Кюнцлера**

Гоар Ханумян

Резюме

Вследствие Геноцида армян 77 000 армянских сирот оказались в различных приютах Османской империи. В 1921-22 годах в Малой Азии по причине угрозы физического истребления христианского населения, исходящей от кемалистов, из сиротских приютов Османской империи было вывезено около 30 000 христианских детей, из которых 8 000

армянских сирот были эвакуированы в Сирию и Ливан швейцарским миссионером Якобом Кюнцлером.

Ключевые слова: сироты, сиротские приюты, Османская империя, Якоб Кюнцлер, эвакуация сирот, Комитет помощи Ближнему Востоку.